

Становище сільської школи на Полтавщині в період німецької окупації за щоденником учителя Дмитра Браженка

Тематика воєнного повсякдення, в тому числі становище освіти у період окупації, сьогодні закономірно стала предметом зацікавлення та дослідження провідних наукових установ та істориків України [1; 2; 3]. Однак дана тема, як і всі інші аспекти Другої світової війни потребують подальшого збагачення джерелами особового походження. Саме вони створюють ґрунт для комплексного дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірах, що дає можливість зрозуміти внутрішні мотиви вчинків людини за умов, коли життя вибилося із звичайної колії мирного часу [4, с.17-18].

Основні характеристики цього унікального для вивчення історії воєнного повсякдення джерела та біографія Дмитра Захаровича Браженка вже оприлюднені нами, триває і повне видання щоденника [5]. Усі цитати оригіналу щоденника до даної статті подані без жодної орфографічної чи синтаксичної редакції. Оскільки сторінки оригіналу щоденника не нумеровані і зшиті не в хронологічному порядку, в посиланнях виставлені не номери сторінок, а хронологічні дати.

Дана публікація є продовженням висвітлення теми шкільної освіти в Україні за часів німецької окупації за даним джерелом [6]. Для науковців щоденник Дмитра Браженка дає унікальну можливість порівняти окупаційний режим на Чернігівщині, тобто у зоні військового управління та на Полтавщині, у Райхскомісаріаті «Україна», очима пересічного обивателя, який був достатньо спостережливим та педантичним у записах найдрібніших подій власного життя та оточуючої дійсності, а також емоційних оцінок тієї ситуації, що відчував сам та помічав за своїми односельцями.

Наприкінці серпня 1942 р. родина Браженків, рятуючись від німецьких репресій на Чернігівщині, переїхала у Хорольський район Полтавщини. Не минуло і двох тижнів перебування на своїй малій батьківщині, як Дмитро Браженко робить чіткий висновок, що на Полтавщині набагато спокійніше, ніж на Чернігівщині: відсутні партизани, розстріли та репресії. Однак очікуване полегшення не прийшло: економічна ситуація була значно гіршою, ніж на Чернігівщині. Сімейна ситуація, де велика родина не в змозі була прийняти до материнської хати ще двох дорослих і двох дітей, примусила Браженка погоджуватися на посаду завідуючого школою у сусідньому з Новоаврамівкою селом Вергуни Хорольського району. Поступово родина Браженків обживала нову квартиру при школі, холодну, сиру і мало пристосовану для проживання з малими дітьми. При повній відсутності господарства Браженки жили впроголодь. Тому Дмитра засмутила розповідь колег про те, «що селяни не погані, але нічого в них не купиш, наче б то неприємно з учителів просити високу ціну, а по пониженій ціні також не хватає в них сміливості продати» [7, 1 вересня 1942].

Щоб хоч якось нагодувати свою родину, Дмитро Захарович постійно пересувався між необхідними установами та родичами у Хоролі, Ромодані, Новоаврамівці, Старій Аврамівці, х. Чеховому та Вергунах. Таким чином, він обізнаний з ситуацією чи не в усьому Хорольському районі. І ця ситуація була вкрай скрутною не лише для родини Браженків, що тільки-но переселилися, а практично для всього селянства.

Однією з найважливіших тем для автора щоденників залишалася освіта в українському селі, оскільки це було, без перебільшення, його покликання і його шматок хліба (під час окупації в буквальному сенсі слова у вигляді пайку з борошна та картоплі у розрахунку 300 гр. на кожного члена родини).

Вергунівська початкова 4-річна школа відкрилася, як і належить, 1 вересня, але не в чудовому двоповерховому приміщенні колишньої школи, а в іншому, значно меншому, оскільки за списками нараховувалося всього 107 учнів. І відразу завідуючий зіткнувся з тією ж проблемою, що і в

с. Авдіївці на Чернігівщині: населення не хоче відправляти дітей до школи. Причини ті самі: крайня бідність, зайнятість молодших школярів на роботах, в т.ч. пастушестві. Всі теоретичні викладки Дмитра Браженка про необхідність хоча б семирічного навчання та важливість науки для подальшої долі дітей розбивалися об небажання батьків водити дітей до школи у смутні часи. Вкрай не задоволений був завідуючий школою і зрівнялівкою у заробітній платі вчителів – всім ставка у 300 крб. незалежно від стажу і освіти, хоча хтось працював перший рік відразу по закінченні десяти класів середньої школи, а він мав вищу педагогічну освіту, що було рідкістю для села того часу.

Автор щоденників порівнює становище школи на Чернігівщині і Полтавщині. Виявляється, в Авдіївці він не цінував те, що було: влада виділила значні кошти (9 тис. руб) на ремонт школи, велося окреме викладання німецької мови, завідуючий школою тільки викладав предмети, але не був класним керівником. У Вергунах все було по-іншому, і без державної підтримки завідуючі шкіл були повністю залежні від старости села та місцевого господарства. Крім того, з'ясувавши ситуацію в навколишніх селах і районах, Браженко зрозумів, що єдиної шкільної програми і настанов щодо роботи шкіл у німців немає [7, 14 вересня 1942]. А вже 23 вересня заняття припинилися без роз'яснення причин. Учителі залишилися без роботи, а Браженко на ставці у 150 руб., чого вистачало лише півлітра олії за ринковими цінами. Тим часом окупаційна влада продовжувала вилучати зі школи книжки і навіть глобуси з метою їх перевірки і цензури. Таким чином, щоденник Дмитра Браженка підтверджує висновок істориків про те, що у військовій зоні проводилась ліберальніша освітня політика, ніж на території Райхскомісаріату. Це пояснювалося тим, що чимало військових поділяли думку А. Розенберга про необхідність більш гнучкої окупаційної політики в Україні [8, с.146].

На сторінках щоденника знайшла продовження тема примусового вивезення сільського населення на роботи до Німеччини, оскільки Дмитро

Браженко, як і всі інші завідуючі шкіл, був уповноважений агітувати за добровільний виїзд селянства. До свого обов'язку ставився як до вимушеної роботи і виконував формально, оскільки розумів, що листи з Німеччини про важкі роботи і погане ставлення німців мають на селянство більший вплив, ніж його агітація [7, 9 листопада 1942].

Не оминув автор щоденників і проблему корупції місцевих органів влади періоду окупації. При школі у Вергунах існували три квартири для вчителів, які числилися майном школи, і завідуючий відчував себе за нього відповідальним. Але староста с. Вергуни вважав їх власністю селян, що були розкуркулені радянською владою, і хотів повернути їх колишнім господарям. Це обурювало вихованого у радянському дусі Дмитра Браженка, і він був готовий боротися за шкільне добро: «Замічаю що в справі привласнення цих хат бутылка зіграла значну ролю, та тільки мабуть напрасно вона заливала пельки. Якщо на місці питання не розв'яжеться, то виясню про це в Хоролі» [7, 2 грудня 1942 р.].

1 лютого 1943 р. посада завідуючого школи була ліквідована, і Дмитро Захарович залишився безробітним, відреагувавши на цю новину емоційною реплікою: «Ось в якій пошані школа в німців!» [7, 23 лютого 1943]. Німці вивозили шкільні меблі для своїх потреб, а Браженко разом із старостою намагалися приховати хоча б деякі з них.

Ситуація змінилася лише на початку травня. Намагаючись продемонструвати селянам стабільність становища на фронті, окупаційна влада знову наказує відкрити школи. Але 3 травня до школи явилось три душі. Завідуючий намагався добитися показника у 50 % дітей, що відвідують школу, але розумів, що це вкрай складно у літній період за умови, коли у селі немає загального пастуха для всієї череди, і діти пасуть кожен свою худобу. Дмитро Захарович разом з наявними учнями писав батькам нагадування про обов'язковість початкового навчання та погрози вжити суворі заходи, але і ці заходи не діяли. Ходили вперті чутки про наближення фронту, і це не сприяло збільшенню явки школярів. Посеред літа справа дійшла до

накладання штрафів на родини за невідвідування їхніми дітьми школи. Штраф складав 100 – 200 крб. Староста с. Вергуни провину за це перекладав на Дмитра Браженка. Той на сторінках щоденника звинувачував у бездіяльності старосту, що міг би заздальгідь проводити роз'яснювальну роботу з батьками, і самих батьків. Безсумнівно, складаючи відповідні списки, Дмитро Браженко наживав собі ворогів серед селянства.

В той же час німці обіцяли відкриття середніх шкіл. Початкова школа пустувала, а завідуючий ходив по селу з опитуванням: який ухил навчання (агрономічний, технічний чи педагогічний) обирають батьки підлітків для подальшого навчання у середній школах. Бажаючих набралось 66 осіб, переважно селяни обирали агрономічний ухил.

Крім занять у класах Дмитро Браженко виводив молодших школярів до лісу вивчати орієнтування на місцевості, на фізкультуру, збирати лікарські рослини. Від керівництва району приходили накази вивести учнів на бурякові плантації збирати шкідника – довгоносика. На сторінках щоденника Дмитро Браженко чесно визнавав і свої педагогічні провали. Так, на перерві учениця роздавила каченя, що належало Браженкам, які жили у квартирі при школі. Живучи впроголодь з малими дітьми в родині, Дмитро Захарович такою подією був виведений з рівноваги: «Під цей момент гарячий взяв за вухо вченицю і повів у канцелярію, де добре накричав і послав її додому, щоб принесла вутя. Незабаром приходять її чуть більший брат і розкричався, що мов яке я мав право її бити і для чого забрав хустку. А хустку вона залишила в школі і я її вніс в хату. Хустки таки я не віддав. Хай прийде мати. Ось іде урок. В мене все кипить, адже цей молокосос назвав дикунством. Ось одна учениця повернулася і сіла спиною до мене. Я схопив її за плече і повернув, так що вона аж заплакала. Каже, що я ущепнув. А я ж цього й не думав робити. За те вутя скільки можна було натворити!» [7, 8 червня 1943].

З 19 липня школа перервала свою роботу, учні під керівництвом учителів повинні були приймати участь у жнивах. Але оскільки у с. Вергуни громадське господарство вже було ліквідоване окупаційною владою, то цей

припис виконати було неможливо. Заняття відновлювалися, як і належить 1 вересня, але учні до школи не поспішали. Ходили чутки про наближення Червоної Армії, і селяни нашвидкуруч займалися польовими роботами, залучаючи до них і дітей.

Кульмінацією всього щоденника можна вважати 18 вересня 1943 р.: «Мало сю ніч спав. Адже сьогодні кульмінаційний день настоящего періоду: сьогодні будуть узурпати, прокляті народом німці палити село. І ось годин у вісім безжалісно німці палять скирди. О проклята німчура! Коли б тільки можна було на місці злочину застрелив би проклятого ката народного. О, прокляття! Школа горить. Її облили бензином зсередини і підпалили. Горить краса і гордість Вергунів. Народ кинувся до хліба і почав його тягти хто скільки хотів, почали з гречки, потім пшеницю і жито. Я перший з чоловіків прибіг до школи. Інші говорять що там підложені міни. Але я спішу спасти хімічний і фізичний кабінети. Допомогли мені в цьому ще кілька чоловіків, що підбігли і жінки. Але яка підлість. Тут спасаєш майно з під огню, виносиш його, а діти й жінки розтягують його. Нема того щоб допомогти. Коли б були чоловіки можна було б і потушити школу. Та де там. Якщо хто й був, то поспішали брати пшеницю, а потім коли їх і зібралось чимало, то горіла криша, а їх не допросишся не то тушити, а й перенести шкільне майно в бувшу сільуправу. Ніколи не очікував такого від населення Вергунів. Правда це відноситься не до всіх. Була пізня ніч, а школа все горить. Мимовільно сльози появляються на очі, дивлячись як горить народне достояніє»[7, 18 вересня 1943].

Останній уривок щоденників містить у собі значну кількість смислових підтекстів. Будучи учителем за покликанням, Браженко щиро переживає за приміщення чудової двоповерхової школи, яке було далеко не в кожному селі. Крім того виразно постає його відчуженість та розчарування у навколишньому селянстві, яке не розуміло значення освіти, і намагалось все шкільне майно розтягти по домівках. Подібні епізоди мали місце і в с. Авдіївка на Чернігівщині, про що автор зазначав на початку щоденника.

Однак прокляття на адресу окупантів з'являються лише на останніх сторінках щоденника, буквально за години до приходу радянських військ. Впродовж більш ніж двох років життя під окупацією автор відчував до німців страх і, водночас, намагався пристосуватися до існуючого режиму, вибити посаду завідуючого шкіл та навіть агітувати до роботи у Німеччині, хоч це викликало особисту відразу. В даному уривку та в попередніх роздумах автора, який вже наслухався чуток про репресії радянської влади щодо тих, хто був на службі у німців, відчувається страх та нотки самовиправдання перед поверненням непередбачуваного для обивателя комуністичного режиму.

Отже, щоденник Дмитра Браженка дає можливість для історика не лише отримати матеріал про рівень освіти в українському селі під час окупації, а й простежити обрану стратегію виживання для сільського учителя та його родини, показати життя сільської інтелігенції у всій складності без спрощених схем та навішування ярликів «колаборантів» та «окупаційних пособників».

Джерела та література

1. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 1. – С. 697-732.
2. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна» // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 15. – К., 2012. – С.71-75.
3. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння (за матеріалами вітчизняних архівосховищ) // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / Відп. ред.. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С.211-217.
4. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 11-19.
5. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. –

2012. – №3-4. – С.44-60; Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89; Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини наприкінці 1941 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №1 –3. – С.90-119; Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини у 1942 р. (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2014. – №5. – С.158-216; Еткіна І. Хорольський район Полтавщини у 1942 р. (за щоденником Браженка Дмитра Захаровича) // Сіверянський літопис. – 2015. – №2. – С. 27 – 59.

6. Еткіна І. Становище сільської школи на Чернігівщині в період німецької окупації за щоденником учителя с. Авдіївка Понорницького району Дмитра Браженка // Матеріали науково-практичної конференції «Треті Фльорівські читання». – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2013. – С. 67 – 70.

7. Щоденник Д.З. Браженка. Рукопис.

8. Голиш І., Голиш Л. Трагедія знівченого дитинства // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – С.127 – 174.